

ΚΟΣΜΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Οι πόλεις του ελλαδικού χώρου καταλήφθηκαν από τους Οθωμανούς σε διάστημα ενός περίπου αιώνα: το Διδυμότειχο το 1360, οι Σέρρες το 1383, η Καστοριά το 1385, η Βέροια το 1385/1386 (η πόλη ανακαταλήφθηκε τρεις φορές), η Ώσσαλονίκη το 1387 (και δεύτερη φορά το 1430), η Έδεσσα το 1390. Αργότερα παραδόθηκαν τα Γιάννενα (1430), η Άρτα (1449), η Ναύπακτος (1461), η Πάτρα (1446), ο Μυστράς (1460), η Αθήνα (1456/58). Το 1502 έπεσαν η Μεθώνη, το Ναυαρίνο και η Κορώνη, το 1540 το Ναύπλιο, και τελευταίος ο Ίνδακος (Ηράκλειο) της Κρήτης (1669).

Η επικράτηση των Οθωμανών στα Βαλκάνια κατά τον 15ο αιώνα διαμόρφωσε νέες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των πόλεων και των χωριών. Η γεωγραφική και η στρατηγική θέση της κάθε ελληνικής πόλης, οι παραδόσεις, η ιστορία και η προγενέστερη υλική υποδομή της επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τη συνέχεια της λειτουργίας της. Το αρχικό χάος που επέφερε η κατάκτηση ακολούθησε η σταδιακή ομαλοποίηση της ζωής. Όλα τα δεδομένα που προαναφέραμε εντάχθηκαν σιγά-σιγά τόσο στις νέες αντιλήψεις για την οργάνωση και διαχείριση του χώρου, όσο και στους νέους μηχανισμούς ανάπτυξης. Το οθωμανικό κράτος, με τη χαρακτηριστική παρεμβατική πολιτική του, έβαζε έντονα τη σφραγίδα του στο ρόλο και το χαρακτήρα της κάθε νέας πόλης που οικοδομούνταν επάνω στα κατάλοιπα της παλαιότερης βυζαντινής. Αξίζει να σημειωθεί ότι τις μεγαλύτερες καταστροφές υπέστησαν οι πόλεις που πρόβαλλαν αντίσταση.

Η παλιά βυζαντινή πόλη-κάστρο άρχισε πλέον να επαναλειτουργεί στο πλαίσιο του οθωμανικού κράτους και να συνιστά μαζί με την ευρύτερη περιοχή της μια μικρή διοικητική, πολιτική και οικονομική ενότητα, τον καζά (kaza). Η ενίσχυση της άμυνας και της ανάπτυξης των περισσότερων επαρχιών εξα-

σφάλισαν τη διατήρηση της γενικής ισορροπίας. Σημαντικοί παράγοντες ανάπτυξης ήταν το λιμάνι, απαραίτητο για το εμπόριο, όπως και η αγορά (cazgi), χρήσιμη για τη διακίνηση και διάθεση των προϊόντων της ενδοχώρας. Τον 16ο αιώνα, πολλές πόλεις επανέκτησαν το ρόλο τους ως σημαντικά οχυρά και αστικά κέντρα. Αντί για τις περιορισμένης έκτασης επισκευές των πρώιμων οθωμανικών χρόνων, προγραμματίστηκαν και υλοποιήθηκαν στις πόλεις και στην επαρχία πολλά δημόσια έργα, με σκοπό την ενίσχυση της στρατιωτικής και αμυντικής ισχύος αλλά και της θρησκευτικής και κοινωνικής οργάνωσης.

Η οικοδομική δραστηριότητα εντάχθηκε τον 16ο αιώνα, παράλληλα με την ολοκλήρωση της κατάκτησης από τους Οθωμανούς του μεγαλύτερου τμήματος του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελληνικού χώρου. Την περίοδο αυτή χαρακτηρίζει μια ιδιαίτερη ακμή, καθώς επικρά-

Θεσσαλονίκη, έπαυλη Αχμέτ Καπαντζή, καρτ ποστάλ, δεκαετία 1910.

τησαν συνθήκες γενικής ειρήνης (Pax Ottomanica), οι οποίες καθόρισαν αποφασιστικά την περαιτέρω εξέλιξη των πόλεων και της υπαίθρου, αλλά και των μνημειακών κατασκευών τους.

Κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο φορέας εκτέλεσης των περισσότερων δημοσίων έργων –με προτροπή ή απαίτηση της κεντρικής διοίκησης– ήταν η κυρίαρχη τάξη. Τα έργα ανήκουν σε δύο κατηγορίες: η πρώτη με θρησκευτικό, κοινωνικό, εκπαιδευτικό περιεχόμενο, και η δεύτερη με μορφή εμπορικής, παραγωγικής επένδυσης. Τα έργα της δεύτερης ομάδας αποσκοπούσαν στη συντήρηση των πρώτων και υλοποιούνταν μέσω του βασικού κοινωνικού θεσμού των βακουφίων.

Σκοπός του μουσουλμανικού βακουφιού ήταν η δημιουργία ενός φιλανθρωπικού ιδρύματος. Το βακούφι ήταν συνδεδεμένο με ένα πρόσωπο και διαρκές πάγιο κεφάλαιο. Στον βακιφιγίε, είδος συμφωνητικού, καθοριζόταν ο σκοπός του βακουφιού, οι πηγές εισοδήματός του, ο τρόπος που θα χρησιμοποιούνταν, θα διατηρούνταν και θα αυξανόταν αυτό το εισόδημα. Τα νέα ιδρύματα προικίζονταν από τους κτήτορες τους με δημόσια κτήματα, προσόδους γης ή με μέρος της ατομικής τους περιουσίας, τόσο για να εξασφαλιστεί η κυριότητά τους, όσο και για να καλυφθούν τα έξοδα λειτουργίας τους.

Η Υψηλή Πύλη μεταβίβαζε την υποχρεωτική εκτέλεση των περισσότερων δημόσιων έργων στις πόλεις και στην επαρχία σε πλούσιους, ανώτερους αξιωματούχους, αποφεύγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις υπέρτογκες δαπάνες· από την άλλη πλευρά ήλεγχε ή περιόριζε αισθητά την υπέρμετρη αύξηση των εσόδων των υψηλόβαθμων στελεχών του, φρόντιζε για τη συντήρηση και πρόοδο του παραγωγικού πληθυσμού και συγχρόνως αύξανε, διαμέσου των προγραμματισμένων επενδύσεων, τα έσοδα του κρατικού θησαυροφυλακίου. Η κυρίαρχη οθωμανική τάξη ίδρυσε στο πέρασμα των αιώνων πολλά και ενίοτε εντυπωσιακά αγαθοεργά αφιερώματα, τα οποία προίκιζε κατάλληλα ώστε να διασφαλίζει τη συνεχή και απρόσκοπτη λειτουργία και συντήρησή τους. Τα ιδρύματα είχαν σκοπό τους την υποστήριξη των φτωχών σύμφωνα με τις εντολές του Κορανίου. Με τη «θεάρεστη» αυτή πράξη οι δωρητές δεν εξασφάλιζαν μόνο τη μέλλουσα ζωή και τη σωτηρία της ψυ

χής τους, αλλά κυρίως την περιουσία τους από αυθαίρετες δεσμεύσεις του σουλτάνου και του περιβάλλοντός του· παράλληλα κατοχύρωναν το δικαίωμα της κληρονομικής μεταβίβασής της στους απογόνους τους.

Το κράτος δεν έμεινε εντελώς αμέτοχο στην οικοδομική δραστηριότητα και την οργάνωση των κοινωφελών δικτύων. Αναλάμβανε ένα μέρος των δαπανών των δημοσίων έργων, κατά κανόνα εκείνων που δεν μπορούσαν να αποσβέσουν αμέσως το αρχικό τους κεφάλαιο, όπως ήταν τα αμυντικά έργα και τα έργα ύδρευσης.

Με το θεσμό των βακουφίων ενισχύθηκαν πρώτιστα τα κέντρα των πόλεων: οικοδομήθηκαν θρησκευτικά, εκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά ιδρύματα, αλλά και κτήρια για την

εξυπηρέτηση και προώθηση του εμπορίου, είτε ως μεμονωμένες κατασκευές, είτε ως ενιαία συγκροτήματα, περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένα, ανάλογα με το μέγεθος, τη σημασία και τις νέες ανάγκες της πόλης.

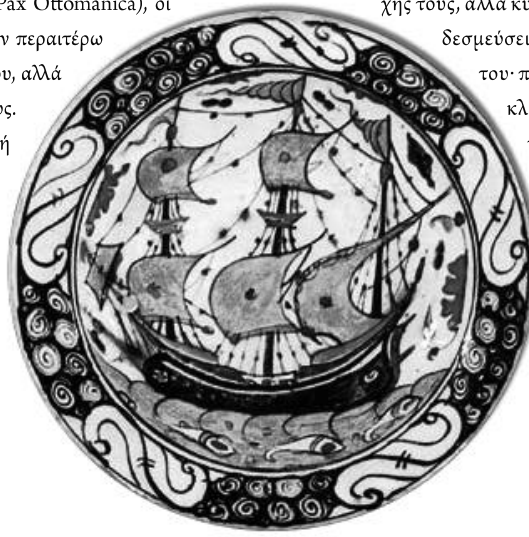
Τα πολλά νεόδμητα δημόσια κτήρια είχαν πια αλλάξει ανεπιστρεπτό το χαρακτήρα των πόλεων. Η παλιά βυζαντινή πόλη μετασχηματιζόταν σταδιακά και προσαρμοζόταν, κατά το παράδειγμα της πρωτεύουσας Κωνσταντινούπολης, στους νέους οθωμανικούς κώδικες. Την εξέλιξη αυτή και τις υφολογικές και μορφολογικές επιλογές της κάθε εποχής ακολουθούσε από κοντά και η αρχοντική και λαϊκή κατοικία της οθωμανικής περιόδου, τόσο στις πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο.

Η οργάνωση του πολεοδομικού ιστού των οθωμανικών πόλεων διεπόταν από τις ακόλουθες βασικές αρχές:

το κέντρο της πόλης αποτελούσε μια διακριτή, κυρίαρχη ενότητα, λειτουργικά εξοπλισμένη με δημόσια κτήρια, εργαστήρια και καταστήματα, από την οποία απουσίαζε η κατοικία. το δίκτυο των δρόμων που συνέδεε το κέντρο της πόλης με την αγροτική της ενδοχώρα εντασσόταν σε ένα ευρύτερο δίκτυο επικοινωνίας.

οι χώροι για τις επιμέρους λειτουργίες και δραστηριότητες, όπως τα βυρσοδεψεία και τα άλλα εργαστήρια αλλά και οι εμπορικές αγορές, είχαν καθορισμένη θέση στον αστικό ιστό.

Ο λειτουργικός εξοπλισμός του κέντρου, ιδιαίτερα των μεγαλύτερων πόλεων, περιλάμβανε ένα πλήθος κτηρίων με θρησκευτικές

Πιάτο με τρικάρταρη γαλέρα (Ιζνίκ), λαϊκό εργαστήριο της Νίκαιας, 16ος - 17ος αι., Μουσείο Μπενάκη.

και κοσμικές-διοικητικές λειτουργίες και όριζε μια ισχυρή πολεοδομική ενότητα, μέρος της οποίας ήταν η αγορά (çarşı).

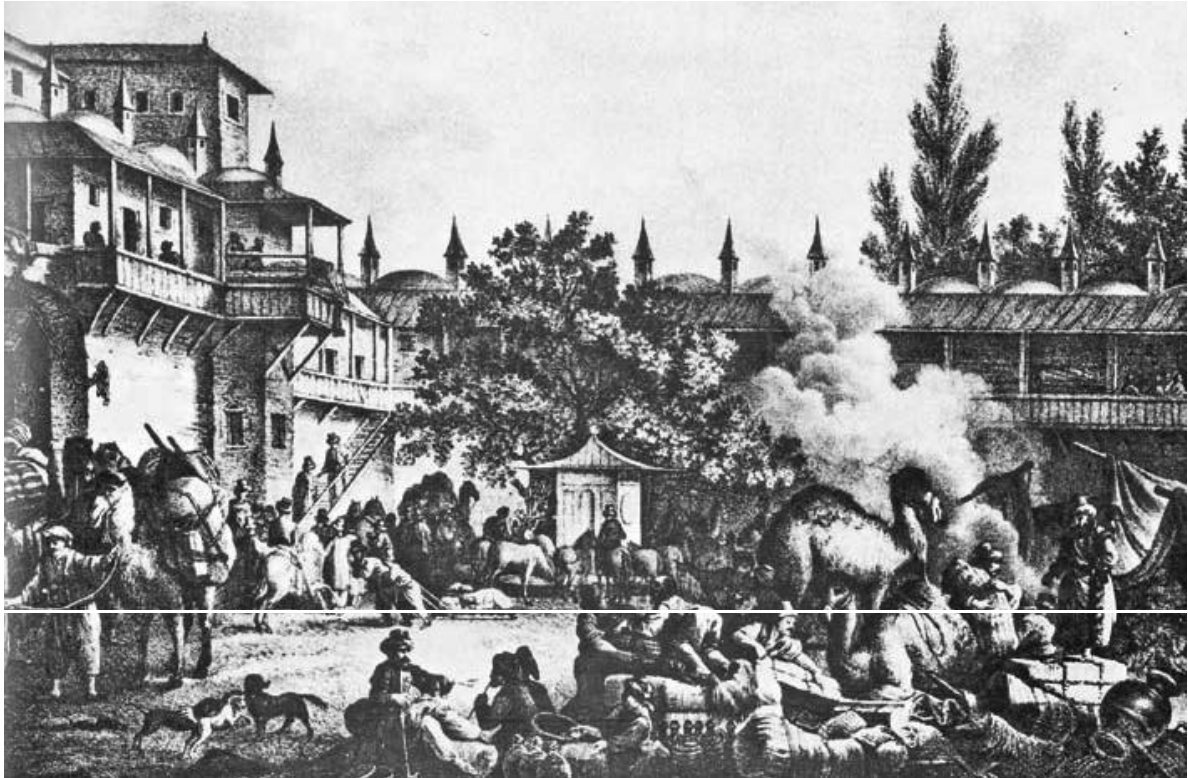
Στον ελλαδικό χώρο σώζεται ακόμη ένας μεγάλος και σημαντικός αριθμός αξιόλογων μνημείων της οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Η πρώτη περίοδος της οθωμανικής αρχιτεκτονικής (1326-1501) χαρακτηρίζεται από οικοδομική άνθηση στην πρωτεύουσα Προύσα, όπου σώζονται ακόμη αρκετά αξιόλογα πρώιμα τεμένη. Ο πυρήνας αυτών των τεμενών του 14ου και 15ου αιώνα είναι μια μεγάλη τετράγωνη τρούλαια αίθουσα, που προεκτείνεται σε μια δεύτερη. Μικρότεροι χώροι πλαισιώνουν την αίθουσα σε σχήμα Π. Μπροστά από την είσοδο εκτείνεται μια ανοικτή στοά (revak), με επιμέρους μικρούς τρούλαιους χώρους. Ο τύπος σχετίζεται με περσικά πρότυπα και με τη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Η μετάβαση από το τετράγωνο στον τρούλο γίνεται μέσω ημιγωνίων ή τριγωνικών (πρισματικών) επιφανειών («τουρκικά τρίγωνα») που κοσμούνται με σταλακτίτες σε ιδιαίτερους σχηματισμούς (muqarnas). Οι τρούλοι μιμούνται μορφολογικά τους βυζαντινούς και τις περισσότερες φορές καλύπτονται με φύλλα μολυβιού (kuzgun). Στις τοιχοποιίες των μνημείων χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα μια πιο χαλαρή παραλλαγή του βυζαντινού πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής. Εσωτερικά τα τζαμιά κοσμούνται με πολύχρωμα επιτοιχία, συνήθως μονόχρωμα, εφραλωμένα πλακίδια. Στα όρια του ελλαδικού χώρου, και πιο συγκεκριμένα στη Μακεδονία και Ύβρακη, σώζονται αρκετά μνημεία του τέλους του 14ου αιώνα. Πολλά από αυτά αποδίδονται στον μεγάλο πολέμαρχο του οθωμανικού στρατού και Έλληνα στην καταγωγή, Γαζή Εβρενός Μπέη και στα μέλη της οικογενείας του. {αρχαριστικά είναι τα μνημεία της Κομοτηνής, των Σερρών, των Γιαννιτών κ.ά. Από τα μεγάλα τεμένη του 14ου-15ου αιώνα ξεχωρίζει αυτό του σουλτάνου Βαγιαζίτ Α΄ στο Διδυμότειχο, αλλά και αυτά της γειτονικής Αδριανουπόλεως (Παλιό τζαμί [Eski cami], Üç Serefeli, κ.ά.). Στην Κωνσταντινούπολη περίοπτη θέση κατείχε το τζαμί του Μεχμέτ (Μωάμεθ) Β΄ του Πορθητή, το πρώτο Fatih cami, που έκτισε στη θέση του περιφημου βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων ο Έλληνας αρχιτέκτονας {ριστόδουλος.

Την «κλασική» περίοδο της οθωμανικής αρχιτεκτονικής (16ος-17ος αι.) χαρακτηρίζει μια επίσης έντονη επίδραση των βυζαντινών μορφών και τρόπων κατασκευής. Μερικοί αρχιτέκτονες (mimar), όπως ο {ριστόδουλος και ο περίφημος Σινάν είχαν αναμφισβήτητη ελληνική καταγωγή. Ιδιαίτερα στον Σινάν (1490-1588), που οι συνθετικές του αρετές και η μεγαλοφυΐα του τον κατατάσσουν στους κορυφαίους αρχιτέκτονες όλων των εποχών, αποδίδονται περί τα 360 μεγάλα οικοδομήματα, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και στις ασιατικές και βαλκανικές επαρχίες.

Την εποχή αυτή γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση η τέχνη της θολοδομίας, με μικρούς μολυβδοσκεπάστους τυφλούς τρούλσκους που πλαισιώνουν τον μεγάλο κεντρικό, όπως και με κατασκευή χαμηλών σφαιρικών τρούλων, επί «βυζαντινών» λοφίων σε όλα τα μνημειακά κτίσματα: λουτρά (hamam), μπεζεστένια (bedesten), μεντρεσέδες (medrese), μασωλεία (türbe), κ.λπ. Πέρα από τις συνθετικές λύσεις και μερικές πρωτοτυπίες που εφαρμόστηκαν σε πολλά κτήρια ή ευρύτερα οικοδομικά συγκροτήματα (külliye), ιδιαίτερη μέριμνα λαμβανόταν και για την επίλυση των στατικών προβλημάτων και καταπονήσεων των τοιχοποιιών από τους βαρείς θόλους. Οι πλάγιες ωθήσεις αντιμετωπίστηκαν με χρήση μεταλλικών φορέων (σιδηρών στεφανιών περιμετρικά στους θόλους και σιδερένιων ελκυστήρων στα τόξα).

Ο εκλεκτικισμός της «κλασικής» περιόδου είναι εμφανής σε όλες τις μορφές. Στα ανοίγματα γίνεται χρήση καλολαξευμένων εγχρώμων ή χρωματισμένων θολιτών. Στις τοιχοποιίες και στον λαξευμένο διάκοσμό τους (κοιλόκυρτα κυμάτια πλαισίων ανοιγμάτων, γείσων και απολήξεων, όπως και κιονίσκοι στις γωνίες), χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από όλα τα μέρη της επικράτειας. Βέβαια, τα περισσότερα από τα παραπάνω στοιχεία έλκουν την καταγωγή τους από τη σελτζουκική αρχιτεκτονική. Τα τόξα των κατασκευών παρουσιάζονται ημικυκλικά, ελαφρά οξυκόρυφα, δίχως όμως να λείπουν και οξυκόρυφα, με τέσσερα κέντρα χάραξης, ή και χαμηλωμένα. Οι σταλακτίτες, σχηματισμένοι κατά τα αραβικά πρότυπα, χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα, ως αγαπημένο διακοσμητικό στοιχείο, στη θέση των «βυζαντινών» λοφίων στη θολοδομία των τρούλων, στις άνω απολήξεις των εξωτερικών αποτιμήσεων (φαλτσογωνιών) των τοιχοποιιών, στις κόγχες των μιχράμπ, στα ανοίγματα και στα κιονόκρανα. Εσωτερικά τα τεμένη κοσμούνταν με μεγάλους «πίνακες», δηλαδή συνθέσεις από εφραλωμένα πλακίδια, με θέματα γραμμικά, φυτικά και γεωμετρικά (ποτέ έμψυχα), τα οποία παράγονταν κυρίως στα φημισμένα εργαστήρια της Νίκαιας (Iznik) και της Κωνσταντινούπολης. Ιδιαίτερα αναπτύχθηκε η καλλιγραφία με πίνακες από χωρία του Κορανίου. Πολλά κτίσματα (ιδιαίτερα τα λουτρά) σώζουν τοιχογραφίες με κοσμικά θέματα (σκηνές καθημερινής ζωής, κυνηγιού). Τα ξυλόγλυπτα (θυρόφυλλα και μινμπέρ) των τεμενών φέρουν διάκοσμο με αραβουργήματα. Πιο σπάνιες είναι οι ορειχάλκινες θύρες. Τα δάπεδα στρώνονται με τάπητες για την προσευχή των πιστών.

Από τα άλλα «μνημεία» της κλασικής περιόδου ξεχωρίζουν τα ιεροδιδασκαλεία, τα λουτρά (η Κωνσταντινούπολη διέθετε 300), τα μασωλεία, οι κρήνες, οι στεγασμένες αγορές (μπεζεστένια), τα πανδοχεία (χάνια, караβάν σαράγια), οι γέφυρες, τα υδραγωγεία, τα παλάτια και τα πολυτελή αρχοντικά σπίτια της κυρίαρχης οθω

Εσωτερική αυλή σε καραβάν σαράι, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

μανικής τάξης αλλά και των πλούσιων υπόδουλων εμπόρων. Το Çinili Kiosk, εξέχον κτίσμα της εποχής του Πορθητή (1473) –σήμερα αλλοιωμένο από επεμβάσεις– εντάχθηκε στα ανάκτορα του Τορκαρι. Με πολύχρωμα πλακίδια στην όψη, χώρους σε σχήμα Π (eyvan) που σχηματίζουν σταυρό στο εσωτερικό και ωραίους ημιυπαιθρίους χώρους, το κτίσμα μαρτυρεί τις περσικές και κεντροασιατικές του καταβολές. Αργότερα επηρέασε την τυπολογία της κάτοψης των ανακτόρων και των αρχοντικών.

Ενδιαφέρουσες είναι και οι σχέσεις της αρχιτεκτονικής με την οικονομική ιστορία της αυτοκρατορίας στα χρόνια της ακμής της. Το τέλος των κατακτήσεων, η παρακμή του κράτους και η οπισθοδρόμηση είχαν ως αποτέλεσμα την αναστολή της δημιουργικότητας και τη μείωση των οικονομικών μέσων.

Το πρώτο τέταρτο του 18ου αιώνα σηματοδότησε την απαρχή της νέας περιόδου της οθωμανικής αρχιτεκτονικής και τέχνης, η οποία χαρακτηρίζεται από τη διείσδυση δυτικοευρωπαϊκών στοιχείων και μορφών (γερμανικό μπαρόκ και γαλλικό ροκοκό). Το παλιό αραβοπερσικό παραδοσιακό θεματολόγιο άρχισε να υποχωρεί, παραχωρώντας τη θέση του σε δυτικότερα φυλλάματα, φύλλα άκανθας, γιρλάντες και λοιπά διακοσμητικά μοτίβα. Εγκαταλεί-

φθηκε σταδιακά η χρήση πλακιδίων και άρχισαν να πληθαίνουν οι ανάγλυφες μαρμάρινες και γύψινες διακοσμήσεις. Τα τεμένη, όπως και τα λοιπά κτήρια της εποχής, έγιναν μικρότερα σε διαστάσεις, αλλά πιο περίτεχνα και κομψά, αποπνέοντας ανανέωση.

Η εισαγωγή των ευρωπαϊκών μορφών και στοιχείων στην οθωμανική αρχιτεκτονική συνεχίστηκε απρόσκοπτα και τον 19ο αιώνα, με το αποκαλούμενο «διεθνές» (κοσμοπολίτικο) στυλ, που συνοδεύονταν από στοιχεία ελληνικά, γοτθικά και «μαυριτανικά». Στα αστικά κέντρα εμφανίστηκαν και κτήρια «ευρωπαϊκού» τύπου. Στις όψεις των κτηρίων διατηρούνταν ακόμη οι μιναρέδες και οι τρούλοι, ενώ εισάγονταν επιπλέον μορφολογικά στοιχεία κλασικής τεχνοτροπίας, κυρίως της γαλλικής σχολής.

Στις πόλεις του ελλαδικού χώρου με μεγάλη πυκνότητα μουσουλμανικού πληθυσμού, από τα μέσα του 15ου ως το τέλος του 18ου αιώνα, πολλές ήταν οι εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τεμένη. Οικοδομήθηκαν όμως και αρκετά νέα τεμένη, τα οποία ανήκουν σε μια επαρχιακή «σχολή», στην οποία επαναλαμβάνονται, χωρίς ιδιαίτερες πρωτοτυπίες, οι μορφές και οι απλούστεροι τύποι από αυτούς που επικρατούσαν στην πρωτεύουσα. Τα μεγέθη των κτηρίων είναι μικρά· οι χορηγοί τους είναι συνήθως ντόπιοι, συχνά

όχι ιδιαίτερα υψηλοί αξιωματούχοι. Η χρονολόγηση των μνημείων διευκολύνεται πολλές φορές από τις έμμετρες κτητορικές επιγραφές, στις περιπτώσεις που αυτές σώζονται.

Από τα υπόλοιπα μνημεία ξεχωρίζουν αυτά των Γιαννιτών (ιδρυτές τους οι απόγονοι του κατακτητή της Μακεδονίας Γαζή Εβρενός), των Ιωαννίνων, των Σερρών, της Κομοτηνής, της Άρτας, των Αθηνών, της { αλκίδας, του Ναυπλίου, της Ψωσαλονίκης και της Ρόδου. Παράλληλα με τα τεμένη ανεγέρθηκαν και πολλά κτήρια κοινωφελούς χαρακτήρα. Πρόκειται για λουτρά (όπως της Ψωσαλονίκης), κρήνες, ταφικά μνημεία και μπεζεστένια, στεγασμένες δηλαδή αγορές (όπως της Ψωσαλονίκης, των Σερρών, της Λάρισας). Από αυτά ξεχωρίζει το μεγάλο ιεροδιδασκαλείο-μαρέτ της Καβάλας (αρχές 19ου αιώνα), ίδρυμα του πρώτου ανεξάρτητου βασιλιά της Αιγύπτου και Καβαλιώτη στην καταγωγή Μουχαμάντ Αλή.

Κατηγορίες οθωμανικών μνημείων

Ο συνολικός αριθμός των οθωμανικών μνημείων που κτίστηκαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στα όρια του ελληνικού χώρου δεν μπορεί να υπολογιστεί με απόλυτη ακρίβεια. Οι πληροφορίες του Οθωμανού περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα) για τον ακριβή αριθμό των μνημείων της κάθε πόλης δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες, καθώς ο περιηγητής είναι συχνά υπερβολικός στον έπαινο των «οθωμανικών» πόλεων και των κτισμάτων τους. Οι πιο σημαντικές πηγές μας για τα μνημεία που έχουν πια χαθεί είναι τα οθωμανικά τεφτέρια καταγραφής και τα ιεροδικαστικά τεφτέρια.

Μπεζεστένια (bedesten)

Με καταγωγή από την ελληνορωμαϊκή βασιλική ή καισάρειον, το μπεζεστένι (bedesten ή bazzâzistân ή qaysariyya, όρος με τον οποίο ήταν γνωστό στις αραβικές χώρες, την ανατολική Μικρά Ασία και το Ιράν), ήταν θεσμός συνδεδεμένος με το διεθνές εμπόριο. Κτισμένο μόνο στις σημαντικές και με έντονα εμπορικό χαρακτήρα πόλεις, το μπεζεστένι πάντοτε αναφερόταν ανάμεσα στους σημαντικότερους θεσμούς των πόλεων. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί κατατάσσει τις πόλεις σε δύο κατηγορίες: σε αυτές με μπεζεστένι και σε αυτές χωρίς.

Σέρρες, η κεντρική αγορά (Ορτά τσαρσί)>διακρίνονται οι θόλοι του μπεζεστενίου.

Κάθε οθωμανική πόλη με έντονα εμπορικό χαρακτήρα είχε το μπεζεστένι της, δηλαδή τη λιθόκτιστη κλειστή αγορά υφασμάτων και πολύτιμων ειδών, η οποία καθόριζε την πολεοδομική οργάνωση της αγοράς (ζαρσί), σηματοδοτώντας την «καρδιά» της. Στα στενά λιθόστρωτα σοκάκια γύρω από το μπεζεστένι και ενίοτε σε επαφή με αυτό ήταν κτισμένα, σε λιγότερο συμπαγείς κατασκευές, τα άλλα μαγαζιά της αγοράς ομαδοποιημένα ανάλογα με το είδος τους, καθώς και άλλα δημόσια κτήρια.

Στο μπεζεστένι φυλάγονταν με ασφάλεια και πωλούνταν τα πολύτιμα αγαθά, όπως υφάσματα, πολύτιμο λίθοι, όπλα, χρυσός, ασημί και κοσμήματα. Εκτός άλλων, στο μπεζεστένι λάβαιναν χώρα σημαντικές δημόσιες δικαιοπραξίες και καταθέτονταν χρήματα, τιμαλφή και πολύτιμα έγγραφα. Τα μπεζεστένια λειτουργούσαν λοιπόν και ως ένα είδος τράπεζας. Εκεί γινόταν η παρακολούθηση των ισοτιμιών του οθωμανικού νομίσματος με τα ξένα νομίσματα και ο έλεγχος των κραμάτων μετάλλων που χρησιμοποιούσαν οι κοσμηματοπώλες. Επίσης στα μπεζεστένια συχνά εισπράττονταν οι ειδικοί φόροι μέτρησης, ελέγχονταν οι τιμές και η ποιότητα των εμπορευμάτων, προνόμιο που συνήθως είχαν οι συντεχνίες. Τα μπεζεστένια ήταν είδος ημικρατικής εμπορικής επιχείρησης και είχαν, ανάλογα με το μέγεθος και τη σημασία τους, αρκετό προσωπικό, διορισμένο από το κράτος ή το βακούφι. Τη διεύθυνση κάθε τέτοιας αγοράς την ανέθετε το κράτος σε δύο κεχαγιάδες (kâhya).

Κάποιες από τις εμπορικά ανεπτυγμένες πόλεις είχαν δύο και

τρία μπεζεστένια (η Κωνσταντινούπολη είχε το Eski και το Santal Bedesten και ένα τρίτο στο Γαλατά).

Στα γεωγραφικά όρια του ελλαδικού χώρου μπεζεστένια υπήρχαν στα Γιαννιτσά (Yenice Vardar), τη Βέροια, τη Λάρισα, στην έξω από τα τείχη πόλη (Varos) της { αλκίδας, στα Γιάννενα, το Ηράκλειο, τη Ρόδο. Το μεγάλο μπεζεστένι της Ύψσαλονίκης κτίστηκε πριν το 1472-1473 από τον σουλτάνο Μεχμέτ Β'. Είναι λιθόκτιστο, με μολυβδοσκεπάστους τρούλους και σιδερένιες θύρες. Σήμερα σώζονται μόνο τμήματα από το μπεζεστένι της Λάρισας (τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα), βακούφι του στρατιωτικού διοικητή Turhanoglu Ömer Bey. Το μπεζεστένι των Σερρών κτίστηκε πριν το 1494 από τον İbrahim Paşa, μεγάλο βεζίρη της οικογένειας των Candarli. Τα σωζόμενα μπεζεστένια του ελλαδικού χώρου οικοδομήθηκαν κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Πρότυπό τους ήταν το μπεζεστένι (ή χάνι) στο Beyşehir, κτισμένο την περίοδο των πριγκιπάτων και συγκεκριμένα το 1299 από τον Eşrefoglu Süleyman Bey. Το πρώτο οθωμανικό κτίσμα που χρησίμευσε ως μπεζεστένι είναι το Μπέη ή Εμίρ χάνι της Προύσας (1339;).

Τα μπεζεστένια της Ύψσαλονίκης και της Λάρισας, χωρίς εσωτερικά κελιά (hücre), έχουν περιμετρικά εξωτερικά καταστήματα-προσθήκες. Στον ίδιο τύπο ανήκουν και άλλα μπεζεστένια, όπως το Santal και το Galata στην Κωνσταντινούπολη, τα μπεζεστένια στο Beyşehir, τη Μαγνησία (Manişa), το Σεράγεβο (Saraj Bosna) κ.α. Το μπεζεστένι των Σερρών ανήκει στα απλά μπεζεστένια.

Το μπεζεστένι της Ύψσαλονίκης είναι ορθογώνιο κτίσμα με έξι μολυβδοσκεπάστους τρούλους. Ο ζυγός αριθμός των τρούλων είναι κοινός σε όλα τα οθωμανικά μπεζεστένια, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις. Οι τρούλοι εδράζονται σε οκταγωνικά τύπανα. Η μετάβαση από τον τρούλο στην τετράγωνη βάση γίνεται με τη βοήθεια λοφίων. Στις περιμετρικές τοιχοποιίες ακολουθείται με κάποια σχετική ελευθερία το πλινθοπερικόλο σύστημα.

Λουτρά (hamam)

Τα οθωμανικά λουτρά (hamam) συγκροτούν μια πολύ σημαντική κατηγορία κτηρίων κοινωφελούς χαρακτήρα, για την υγιεινή και την απόλαυση των λουομένων, τόσο στο κέντρο των πόλεων και στις συνοικίες τους, όσο και στην ύπαιθρο. Επιπρόσθετα, υπήρχαν και μικρά ιδιωτικά λουτρά, ιδιαίτερα στα μεγάλα αρχοντικά σπίτια (κονάκια).

Τα δημόσια λουτρά αποτελούσαν τμήμα των μεγάλων συγκροτημάτων θρησκευτικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα (külliye) των πόλεων, αφού το πλύσιμο με τρεχούμενο νερό ήταν απαραίτητο συμπλήρωμα της θρησκευτικής τελετουργίας.

Ήταν από τα πρώτα έργα που κτιζόνταν στις νεοκατακτημένες

πόλεις. Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα είναι κτισμένα κυρίως από τα μέσα του 15ου μέχρι τον 17ο αιώνα.

Το οθωμανικό λουτρό αποτελείται από:

μια τρουλαία αίθουσα (camekân), το αποδυτήριο, η οποία θερμαίνεται χλιαρά για να αλλάζουν εκεί τα ρούχα τους οι λουόμενοι και να στεγνώνουν οι πετσέτες που χρησιμοποιούν. Η αίθουσα διέθετε ενίοτε σιντριβάνι και ξύλινο υπερώο με αποδυτήρια. Σε αυτή υπήρχε και το δωμάτιο του χαματζή, δηλαδή του διαχειριστή του λουτρού.

μια δεύτερη αίθουσα (soğukluk) με μέτρια θερμοκρασία (20-30 βαθμούς), στην οποία το σώμα συνήθιζε στη ζέστη πριν περάσει στη ζεστή τρίτη αίθουσα.

τη ζεστή τρίτη αίθουσα (sicaklık ή ics hamam), με θερμοκρασία 38-40 βαθμούς. Στο κέντρο της το δάπεδο υπερψωνόταν αρκετά, ώστε να σχηματιστεί η πέτρα του ομφαλού (göbektaşı), όπου γινόταν το μασάζ. Η αίθουσα αυτή διέθετε γούρνες όπου πλένονταν οι πελάτες.

Το θερμαντικό κέντρο (küllhan) του κάθε λουτρού βρισκόταν σε επαφή με την τρίτη αίθουσα και τους απαραίτητους βοηθητικούς χώρους υγιεινής (αποχωρητήρια), δωμάτιο αποτρίχωσης, χώρο καθαρισμού-στεγνώματος πετσετών κ.ά. Το φως εισερχόταν από γυάλινους φεγγίτες μαστοειδούς διατομής που ήταν προσαρμοσμένοι στους τρούλους του κτίσματος.

Ο χώρος θέρμανσης του νερού (δεξαμενή και η εστία από κάτω της) βρισκόταν σε επαφή με τους ζεστούς χώρους. Η δεξαμενή, επιμήκης θολοσκεπής χώρος, με στεγανοποιημένα με κουρασάνι τοιχώματα, επικοινωνούσε με τους ζεστούς χώρους με ένα μικρό άνοιγμα, αναγκαίο για τον καθαρισμό και την επισκευή της. Η εστία τροφοδοτούνταν από έξω και δίπλα της βρισκόταν η αποθήκη με τα καυσόξυλα. Τα περισσότερα λουτρά ήταν διπλά (çifte hamam), δηλαδή χρησιμοποιούνταν συγχρόνως από άνδρες και γυναίκες. Τα αντρικά υπερτερούσαν σε μέγεθος (μεγαλύτερος τρούλος) και διακόσμηση.

Τον 16ο αιώνα τα λουτρά αποκτούν πιο κλασικά χαρακτηριστικά. Η οργάνωση των χώρων γίνεται πιο ορθολογική, κανονική και με γεωμετρική καθαρότητα. Η διάταξή τους είναι σχεδόν συμμετρική και λείπουν οι μικροί, άτακτα διατεταγμένοι, βοηθητικοί και ενδιάμεσοι χώροι. Από το ορθογώνιο σώμα του κτηρίου συχνά προεξέχει μόνο ο χώρος των αποχωρητηρίων. Την περίοδο αυτή τα διαμερίσματα των γυναικών γίνονται ισομεγέθη με αυτά των ανδρών (Γενί χαμάμ Ύψσαλονίκης).

Τον 17ο και 18ο αιώνα λησμονείται η τεχνική κατασκευής με γάλιν θόλων και επιμελημένων κτηρίων, και τα μεγέθη των λουτρών περιορίζονται. Οι αίθουσες των αποδυτηρίων καλύπτονται

Αποδυτήρια χαμάμ, ατσαλογραφία, T. Allom (ζωγράφος) και T. A. Prior (χαράκτης).

με ξύλινες στέγες και οι υπόλοιποι χώροι με άτεχνους θόλους. Τα περισσότερα λουτρά που κτίζονται σε μικρά αστικά κέντρα και σε περιοχές που κατακτήθηκαν ή επανακτήθηκαν από τους Οθωμανούς, όπως στην Κρήτη, την Πελοπόννησο, τη Ίο κ.α. κατασκευάζονται με τους απαραίτητους μόνο χώρους και χωρίς διάκοσμο. Τον 19ο αιώνα, μέσα στη γενικότερη προσπάθεια επιστροφής στην κλασική οθωμανική αρχιτεκτονική, κατασκευάζονται πάλι λουτρά μεγάλων διαστάσεων και αίθουσες αποδυτηρίων που έχουν τα πρότυπά τους στην αστική αρχιτεκτονική.

Το αρχαιότερο ίσως οθωμανικό λουτρό του ελλαδικού χώρου είναι αυτό του Ογυς Ραζα στο Διδυμότειχο (1389-1399). Για τη χρονολογική κατάταξη των λουτρών ιδιαίτερα βοηθητικός είναι ο τρόπος δομής των τοίχων και στήριξης των θόλων. Για την κατασκευή τους ακολουθούνται συχνά παλιότερα ισλαμικά ή βυζαντινά πρότυπα. Μέχρι τον 16ο αιώνα, στις τοιχοποιίες τους κυριαρχεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, χωρίς όμως τη χρήση μεγάλων λαξευτών λίθων. Τον 18ο-19ο αιώνα, οι τοιχοποιίες κτίζονται με λαξευμένους και αργούς λίθους και ξυλοδεσιές, και επιχρίονται με σοβά.

Η μετάβαση από την τετράγωνη βάση στον τρούλο γίνεται ως το τέλος του 15ου αιώνα με την παρεμβολή ζώνης τριγωνικών

(«τουρκικών») επιφανειών. Τους επόμενους αιώνες η μετάβαση αυτή γίνεται όχι με τους προαναφερθέντες ατελείς τρόπους στήριξης, αλλά μόνο με σφαιρικά τρίγωνα ή ημιχώνια.

Για την κάλυψη των κύριων χώρων χρησιμοποιούνται ημισφαιρικοί, μοναστηριακοί σκαφοειδείς θόλοι και φουρνικά, ενώ για τους δευτερεύοντες (χώρος εστίας, αποχωρητήρια, κ.ά.) καμάρες. Μέχρι και τον 16ο αιώνα οι θόλοι διαμορφώνονται εσωτερικά με σταλακτίτες, αλλά και με πλέγμα ρομβοειδών και άλλων τεθλασμένων σχημάτων.

Οι μελετητές της οθωμανικής αρχιτεκτονικής έχουν κατατάξει τα χαμάμ της Ελλάδας σε τέσσερις αρχιτεκτονικούς τύπους, ανάλογα με το σχήμα της κάτοψής τους αλλά και την εσωτερική διάρθρωση των επιμέρους χώρων τους.

Σχολεία (mektep)

Τη στοιχειώδη εκπαίδευση στους μικρούς άρρενες μουσουλμάνους πρόσφεραν τα σχολεία που λειτουργούσαν στον περίβολο πολλών τεμενών. Εκεί τα παιδιά διδάσκονταν γραφή, ανάγνωση και στοιχειώδη αριθμητική, ενώ ως βασικό τους ανάγνωσμα είχαν το Κοράνι. Συνήθως τα σχολεία ήταν κτισμένα επάνω σε μια δημόσια κρήνη (sebil) που ήταν προσάρτημα ενός τεμένους ή δίπλα

Θεσσαλονίκη, τουρμπές του Μουσά Μπαμπά.

σε ένα ιμαρέτ, όπου οι μαθητές σιτίζονταν δωρεάν. Το έργο του διδασκάλου εκτελούσε συνήθως ο ιμάμης.

Από την εποχή των Μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) στα μέσα του 19ου αιώνα άρχισε στις περισσότερες οθωμανικές πόλεις η προσπάθεια ανανέωσης του διδακτικού συστήματος των οθωμανικών σχολείων που ήταν ήδη παρωχημένο. Λίγο πριν από το τέλος της οθωμανικής περιόδου στο βορειοελλαδικό χώρο (1912) υπήρχε στις μακεδονικές και θρακικές πόλεις σημαντικός αριθμός συγχρονισμένων οθωμανικών σχολείων, ένδειξη του ενδιαφέροντος της κυβέρνησης για την πρόοδο της εκπαίδευσης.

Τάφοι (türbe)

Οι τουρμπέδες (μαυσωλεία), τάφοι σημαντικών προσώπων της οθωμανικής άρχουσας τάξης, κτιζόνταν συνήθως δίπλα σε τζαμιά, πίσω από τον τοίχο κίμπλε, όπου υπήρχε η κόγχη της προσευχής (μιχράμπ) και εντός ενός περιβόλου. Ήταν τετράγωνα ή πολυγωνικά και σπανιότερα ορθογώνια μικρά θολοσκεπή κτίσματα, στο εσωτερικό των

οποίων τοποθετούνταν η σαρκοφάγος του κτήτορά τους, καθώς και οι αντίστοιχες πολλών μελών της οικογενείας τους.

Κάθε τουρμπές αποτελούνταν από δύο επάλληλους χώρους: την κρύπτη, όπου είναι τοποθετημένοι οι νεκροί, και από πάνω της τον κυρίως τάφο, το «νεκρικό παρεκκλήσι», στο οποίο τοποθετούνταν κενά φέρετρα (κενοτάφια) καλυμμένα με πολύτιμα, χρυσοσκέντητα με χωρία του Κορανίου υφάσματα. Εξωτερικά τα μαιωσλεία είχαν το σχήμα ενός απλού, συνήθως οκταγωνικού πρίσματος, καλυμμένου με χαμηλό, χωρίς παράθυρα στο τύμπανό του, τρούλο. Το εσωτερικό φώτιζαν παράθυρα σε δύο επάλληλες σειρές, ή ακόμη και από ένα μεγάλο παράθυρο σε κάθε πλευρά, με το χαρακτηριστικό σε όλη την οθωμανική περίοδο μαρμαρίνο πλαίσιο και τη σιδεριά με τους πολυεδρικούς κόμβους. Πολλές φορές μπροστά από την είσοδο υπήρχε κιονοστήριχο προστώο. Από τον 18ο αιώνα και μετά, με την επικράτηση της τεχνοτροπίας του μπαρόκ, οι τύποι των τουρμπέδων πολλαπλασιάστηκαν, με επακόλουθο τη σταδιακή κατάργηση της κρύπτης. Υπάρχουν όμως και ανοικτοί, δηλαδή χωρίς στέγη, τουρμπέδες, όπως για παράδειγμα αυτός του Şeyh Hortacı, προσαρτημένος στη Ροτόντα της Ύψσσαλονίκης. Ένας από τους σημαντικότερους πρώιμους τουρμπέδες είναι αυτός του Γαζί Εβρενός (Gazi Evrenos) και ο αντίστοιχος του εγγονού του Ahmet Bey Evrenosoğlu στα Γιαννιτσά, έργα του 15ου αιώνα.

Τα μουσουλμανικά νεκροταφεία με τις χαρακτηριστικές απλές νεκρικές στήλες (μεζάρια) βρίσκονταν συνήθως εκτός των τειχών των πόλεων και εξαπλώνονταν διαρκώς, καθώς, σύμφωνα με τα ισλαμικά έθιμα, δεν γινόταν εκταφή των νεκρών.

Ξενώνες (χάνια και караβάν сарάγια)

Οι ξενώνες κτιζόνταν συνήθως ως κοινωφελή έργα από υψηλό βαθμούς Οθωμανούς αξιωματούχους. Οι ίδιοι αφιέρωναν και διάφορα ακίνητα, συνήθως καταστήματα, για τη συντήρηση του κάθε ξενώνα και τη δωρεάν φιλοξενία των περιηγητών. Οι ξενώνες ιδρύονταν σε επίκαιρα σημεία, επικίνδυνα περάσματα, σταυροδρόμια, μεγάλες πόλεις, γέφυρες κλπ. και ήταν οχυρωμένοι με ψηλό μαντρότοιχο, ενίοτε ενισχυμένο με τυφεκιοθυρίδες. Μέσα σε αυτούς βρίσκονταν συνήθως, εκτός από τους χώρους για τη διανυκτέρευση των φιλοξενουμένων, τέμενος, καταστήματα, στάβλοι και μαγειρεία. Η τροφή των φιλοξενουμένων, η ζωτοτροφή για τα ζώα τους και κεριά για το φωτισμό χορηγούνταν δωρεάν, όχι όμως και κλινοσκεπάσματα. Τα ιδρύματα αυτά έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην εγκατάσταση των Οθωμανών στη Μικρά Ασία όσο και στην Ευρώπη.

Και τα δύο ιδρύματα, στο αρχικό τους στάδιο, λειτούργησαν ως εναγής, με σκοπό τη δίχως κέρδος εξυπηρέτηση των διερχομένων.

Βρίσκονταν υπό τη διαχείριση του επίσημου μουσουλμανικού κλήρου, θρησκευτικών ταγμάτων ή υπό την προστασία στρατιωτικών-θρησκευτικών τοπαρχών. Για το λόγο αυτό υπάρχουν σε αυτά τεμένη, θρησκευτικά σχολεία και λουτρά. Τα έξοδά τους καλύπτονταν από δωρεές ευσεβών ταξιδιωτών και πλούσιων αξιωματούχων. Το καθεστώς αυτό διατηρήθηκε σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου στο караβάν σαραί της Ανατολής. Αντίθετα, τα χάνια, ιδιαίτερα εκείνα του ευρωπαϊκού οθωμανικού χώρου, μετεξελίχθηκαν σε επιχειρήσεις και πέρασαν κατά κανόνα σε χέρια ιδιωτών.

Καραβάν σαραγία (kervansaray)

Το карабάν сара́й (kervansaray, στην κυριολεξία: «παλάτι των караβανιών»), βρισκόταν επάνω στους εμπορικούς δρόμους αλλά κυρίως μέσα στις πόλεις, όπου δέσποζε με τις βαριές αναλογίες και τη μεγάλη έκτασή του. Κτίσμα λιθόκτιστο και συμπαγές, ήταν πολυτελέστερο από το χάνι, με το οποίο πολλές φορές λανθασμένα συγχέεται. Η παραμονή των ταξιδιωτών σε αυτό ήταν περιορισμένη (έως τρεις ημέρες) και παρεχόταν χωρίς αντίτιμο, για όλους ανεξαρτήτως τους ταξιδιώτες.

Ο τύπος του κτίσματος κατάγεται από τα μεγάλα οχυρωμένα μουσουλμανικά μοναστήρια της ερήμου (ribat) και γνώρισε ευρύτατη διάδοση στη σελτζουκική Μικρά Ασία του 13ου αιώνα. Τα σελτζουκικά карабάν сара́για ήταν μνημειακά κτήρια που ιδρύθηκαν επάνω στις μεγάλες οδικές, εμπορικές και στρατιωτικές αρτηρίες. Οι παλαιοί αυτοί αρχιτεκτονικοί τύποι απετέλεσαν πρότυπα για τα μεταγενέστερα (15ος-17ος αιώνας) οθωμανικά κτήρια του είδους.

Το карабάν сара́й ήταν κτίσμα τυπικό σε διάταξη, όπου γύρω από μια εσωτερική πλακόστρωτη αυλή που την περιέβαλλε στοά παρατάσσονταν δωμάτια με τζάκι σε δύο ορόφους. Σε μία από τις πλευρές υπήρχε συνήθως ένας επιμήκης ισόγειος και ενιαίος χώρος για τα μεταφορικά μέσα και τα εμπορεύματα. Στις υπόλοιπες πλευρές, μπροστά από τα δωμάτια υπήρχαν καταστήματα που ανοίγονταν στους γύρω δρόμους. Σε μεγάλες πόλεις τα έσοδα από τα карабάν сара́για χρησιμοποιούνταν για την κάλυψη μέρους των εξόδων λειτουργίας τους. Το карабάν сара́й της Ύψσαλονίκης ήταν ίσως το σημαντικότερο του είδους του στον ελλαδικό χώρο.

Εκτός από την Κωνσταντινούπολη και την Αδριανούπολη, μεγάλα карабάν сара́για υπήρχαν στη Ύψσαλονίκη, την Καβάλα, τα Γιαννιτσά, τη Γενησέα (Yenice-i Karasu) κ.α.

Χάνια (han)

Τα χάνια των πόλεων, θερματικοί σταθμοί της διαδρομής των εμπόρων και των ταξιδιωτών, ήταν κτήρια επιμήκη και με εσω-

τερική αυλή. Ίρσιμευαν ως ασφαλείς αποθήκες εμπορευμάτων, υποζυγίων και αμαξιών, ως χώροι διαμονής αλλά και ως χώροι εμπορικών συναλλαγών και ανταλλαγής ιδεών. Με τον καιρό, στις οικονομικά αναπτυγμένες πόλεις τα χάνια μετατράπηκαν σε μεγάλα κέντρα αγοραπωλησίας, ενώ παράλληλα αποτελούσαν επικερδείς επιχειρήσεις για τους κτήτορές τους. Συγκεντρώνονταν στην ίδια περιοχή και κοντά στην αγορά της πόλης, ο δε αριθμός και το μέγεθός τους δήλωνε την οικονομική σημασία και κίνησή της.

Τα χάνια χρησιμοποιούνταν και ως μόνιμες κατοικίες. Πολλές φορές στο ισόγειό τους λειτουργούσαν καπηλειά. Με το πέρασμα του χρόνου τα χάνια υποβαθμίζονταν συνεχώς, απέκτησαν την όψη σπιτιών της λαϊκής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και βαθμιαία μετατράπηκαν σε λαϊκούς ξενώνες. Οι εμπορικές συναλλαγές δεν γίνονταν πια στην εσωτερική αυλή, αλλά μεταφέρθηκαν στο δρόμο, όπου έβλεπαν τα μαγαζιά, και ανεξαρτητοποιήθηκαν από τους ταξιδιώτες που κατέλυαν στα δωμάτια του ορόφου.

Πτωχοκομεία (imâret)

Το ιμαρέτ αποτελούσε έναν παλιό μεσανατολικό θεσμό, που υιοθετήθηκε αρχικά από τους Οθωμανούς κατά την ανοικοδόμηση της Προύσας, της Αδριανούπολης και άλλων πόλεων. Ήταν ουσιαστικά ένα συγκρότημα από κτήρια προορισμένα για εναγείς ή φιλανθρωπικούς σκοπούς. Τους πόρους για τη συντήρησή τους προσέφεραν ιδρύματα, όπως παζάρια, χάνια, карабάν сара́για, λουτρά, μύλοι, βαφεία, σφαγεία ή μαγειρεία. Από αυτά, τα θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα χωροθετούνταν γύρω από το τέμενος, τα δε εμπορικά είτε κοντά είτε σε άλλες θέσεις, όπου υπήρχε ανάλογη εμπορική κίνηση. Οι ιδρυτές τους έδιναν τη νομική μορφή βακουφιών, και στο πλαίσιο αυτό συντασσόταν το καταστατικό τους, ο βακφιγιές (vakfiye) μπροστά στον καδή. Ο βακφιγιές επικυρώνονταν τελικά από τον ίδιο τον σουλτάνο, όπως άλλωστε όλα τα αγαθοεργά ιδρύματα στην ισλαμική κοινωνία. Στον βακφιγιέ καθορίζονταν οι σκοποί του ιδρυτή, οι όροι και η μορφή της διαχείρισης και διοριζόταν ο «μουτεβελής» (διαχειριστής), παρότι όλα τα βακούφια ελέγχονταν και επικυρώνονταν από το κράτος.

Κάθε πτωχοκομείο παρείχε δωρεάν φαγητό στους φτωχούς της πόλης, ανεξάρτητα από τη θρησκεία τους, και διέθετε αποθήκες με τρόφιμα, κλίβανο. Τα φαγητά μαγειρεύονταν σε μεγάλα καζάνια.

Το καλύτερο σωζόμενο ιμαρέτ του ελλαδικού χώρου είναι αυτό της Καβάλας, το οποίο στην τελική του μορφή περιλάμβανε δύο μεντρεσέδες, δύο αίθουσες διδασκαλίας και προσευχής (dershane και mescit), ένα πτωχοκομείο, ένα σχολείο και τα γραφεία διοίκησης. Οι κωδομήθηκε από τον Μουχάμαντ Αλή (1805-1848), βαλί της Αιγύπτου και ιδρυτή της τελευταίας αιγυπτιακής δυναστείας.

Κρήνες (çeşme)

Οι πόλεις υδρεύονταν από τις κρήνες (çeşme). Το νερό διοχετευόταν μέσω ενός συστήματος υπόγειων αγωγών και δεξαμενών στις

Ιμαρέτ Καβάλας, 20ός αι.

κρήνες που βρίσκονταν στους μαχαλάδες, σε μικρά βαθύσκιωτα πλατώματα, σε όλα τα τζαμιά, σε σταυροδρόμια κ.α. Οι κρήνες ήταν μικρά τετράγωνα ή ορθογώνια ανεξάρτητα θολοσκεπή κτίσματα, ενώ υπήρχαν και άλλες προσαρτημένες σε όψεις κτηρίων. Κτισμένες με λαξευτή πέτρα ή και πλίνθους, είχαν στην κύρια όψη τους μια αβαθή εσοχή με οξυκόρυφο τόξο, και στις δύο πλευρές μικρές υποδοχές για τα κύπελλα. Πολλές οικοδομούνταν με αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σε δεύτερη χρήση.

Κάστρα (hisar) και πύργοι (kule)

Οι Οθωμανοί επισκεύασαν και ενίσχυσαν τις βυζαντινές οχυρώσεις πολλών βυζαντινών πόλεων. Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της Ψεσσαλονίκης, στις οχυρώσεις της οποίας πρόσθεσαν επιβλητικούς κυκλικούς πύργους (Λευκός Πύργος, Πύργος της Αλύσεως), ακόμη και ολόκληρο φρούριο (Torhane), ενώ δεν παρέλειψαν να επισκευάσουν και την ακρόπολη, η οποία έλαβε το όνομα Επταπύργιο, κατ' αναλογία με το ομώνυμο φρούριο της Κωνσταντινούπολης.

Το φρούριο του Βαρδαρίου Ψεσσαλονίκης (Torhane) κτίστη

Κρήνη στην πόλη της Χίου, χαλκογραφία, 1782.

κε, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπί, από τον σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή. Ο Λευκός Πύργος, επταόροφος και με κυκλική (κοχλιωτή) κλίμακα ενδοεπικοινωνίας στις στάθμες του, περιβαλλόταν άλλοτε από πολυγωνικό περίβολο που έφερε κανόνια και ήταν ενισχυμένος στις γωνίες με οκταγωνικούς πυργίσκους. Όλοι οι πύργοι του συγκροτήματος είχαν ξύλινη κωνική οροφή που επικαλυπτόταν με φύλλα μολυβιού (kurşun). Οι εκδοχές για το χρόνο κατασκευής του Λευκού Πύργου και του περιβόλου καθώς και για τον υπεύθυνο αρχιτέκτονα ή για την εθνικότητα των οικοδόμων που απασχολήθηκαν στο έργο είναι πολλές. Η επιγραφή που μνημονεύει ο Εβλιγιά Τσελεμπί μαρτυρούσε ότι ο πύργος κατασκευάστηκε από τον σουλτάνο Süleyman στα 1535-36. Ίσως η χρονολογία να αντιστοιχεί και σε κάποια επισκευή του πύργου μαζί με την κατασκευή του περιβόλου του. Σε αυτή την περίπτωση, η κατασκευή του πύργου θα ήταν παλαιότερη.

Το παράδειγμα της Ψεσσαλονίκης με τους κυκλικούς πύργους είναι μοναδικό για τα δεδομένα του ελλαδικού χώρου. Οι οθωμανικές επεμβάσεις στις περισσότερες βυζαντινές οχυρώσεις περιλαμβάνουν σε ανοικοδομήσις τμημάτων τειχών ή σε κατασκευή

νέων πυλών, κινστερνών, πυριτιδαποθηκών (όπως στο φρούριο του Βαρδαρίου). Σε πολλές περιπτώσεις όπου προϋπήρχε μεμονωμένος πύργος προστέθηκε σε αυτόν περίβολος (μπαρμπακάς). Η προσθήκη αυτή έχει βέβαια σχέση με την εξέλιξη της τέχνης του πολέμου, όταν το κέντρο άμυνας μετατίθεται από τις επάλξεις του πύργου στα χαμηλά, στον περίβολο, στον οποίο είναι εγκατεστημένα τηλεβόλα.

Πύργοι ρολογιού (saat kule)

Στο κέντρο μεγάλων κεντρικών πλατειών των οθωμανικών πόλεων, ιδιαίτερα μετά τον 18ο αιώνα, δίπλα σε τζαμιά ή σε διοικητήρια, ήταν κτισμένοι και πύργοι ρολογιών (saat kule). Κατά τον 18ο-19ο αιώνα όλες σχεδόν οι σημαντικές πόλεις του ελλαδικού χώρου διέθεταν πύργο με ρολόι.

Οι πύργοι του είδους αποτελούνταν από τετράγωνη βάση, ψηλό κορμό και στέγη. Οι τοίχοι, με ελαφρά μείωση προς την κορυφή, είχαν λίγα μικρά παράθυρα για το φωτισμό του εσωτερικού. Τα πατώματα στο εσωτερικό του πύργου ήταν ξύλινα. Από το ίδιο υλικό ήταν και η κλίμακα με την οποία εξασφαλιζόταν η ενδοεπικοινωνία. Οι στέγες επικαλύπτονταν συνήθως με φύλλα από μολύβι (kurşun).

Στην κορυφή του πύργου υπήρχε ο μικρός ανοικτός ξύλινος πυργίσκος με την οξυκόρυφη κωνική ξύλινη στέγη και το γείσο

της, κατασκευή που προστάτευε την καμπάνα στο εσωτερικό, η οποία κτυπούσε με ρυθμό κανονικό τις ώρες της ημέρας, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε όλους τους πύργους ρολογιών. Από κάτω, στο εσωτερικό του πύργου, ήταν αναρτημένος ο «πρωτόγονος» μηχανισμός του ρολογιού. Η παλαιού τύπου αυτή συσκευή είχε, αντί για μεταλλικό ελατήριο, ένα μακρύ σχοινί που στα άκρα του κρέμονταν δύο λίθοι.

Το κουβούκλιο της στέγης ήταν περίοπτο, ανοικτό, και με την καμπάνα ορατή από όλα τα σημεία του ορίζοντα. Με άλλα λόγια, ο πύργος ρολογιού φαίνεται ότι είχε λειτουργία παρόμοια με αυτή των πύργων των κωδωνοστασίων στις εκκλησίες της οθωμανικής περιόδου. Ανάλογοι πύργοι ρολογιών σώζονται μέχρι σήμερα σε

αρκετές πόλεις της Βαλκανικής, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για τον ελλαδικό χώρο αυτόν των Γιαννιτών, έργο του

Γέφυρες

Πολλές γέφυρες κτίστηκαν επάνω σε ερείπια παλαιότερων βυζα

Γιαννιτιά, Ο Πύργος του Ρολογιού, αρχές 20ού αι.

Θεσσαλονίκη, Επταπύργιο (Γεντί Κουλέ).

ντινών ή ρωμαϊκών, κατά μήκος σημαντικών οδικών αρτηριών. Ήταν λιθόκτιστες, με πολλά, σχετικά χαμηλά και αργότερα ψηλά, τόσο οξυκόρυφα όσο και ημικυκλικά τόξα. Οι Οθωμανοί φρόντισαν από τα πρώτα χρόνια της κατάκτησης να επισκευάσουν τις παλιές γέφυρες, ώστε να ενισχυθούν οι εμπορικοί και στρατιωτικοί οδικοί άξονες.

Υδατογέφυρες (υδραγωγεία)

Τα λιθόκτιστα ρωμαϊκά ή βυζαντινά υδραγωγεία, σημαντικά για την υδροδότηση των πόλεων (όπως αυτά της Καβάλας, του { ορτιάτη \\\\θεσσαλονίκης κ.ά.), επισκευάστηκαν από τους Οθωμανούς και έφεραν το νερό στις πόλεις.

Διοικητήρια

Ένα πρόβλημα της τοπογραφίας των ελληνικών πόλεων κατά την Οθωμανική περίοδο είναι και ο καθορισμός της θέσης των διαφόρων διοικητικών κτηρίων, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις οικοδομήθηκαν σε θέσεις παλαιότερων βυζαντινών. Ένα από τα διοικητήρια, γνωστό από περιγραφές, ήταν και αυτό της \\\\θεσσαλονίκης:

επρόκειτο για ένα συγκρότημα κτηρίων γύρω από πλακόστρωτη αυλή, στο οποίο δέσποζε το κονάκι, ένα κτήριο απροσδιόριστου ρυθμού, όπως το χαρακτήριζαν οι επισκέπτες του. Στα ξύλινα κτίσματα γύρω από την αυλή στεγάζονταν, εκτός από τα διαμερίσματα του χαρεμιού, αστυνομικές αρχές, υπηρεσίες, φυλακές, βοηθητικοί χώροι και στάβλοι, καθώς και το τηλεγραφικό κέντρο. Δίπλα στο συγκρότημα υπήρχε λουτρό και τζαμί. Στην ίδια περιοχή, ανατολικότερα ήταν το κονάκι του Σαντζακιού της Νεσ σαλονίκης, ενώ νοτιότερα υπήρχαν φυλακές. Στην περιοχή αυτή σχηματιζόταν το οθωμανικό διοικητικό κέντρο που φαίνεται ότι βρισκόταν στην ίδια θέση με το βυζαντινό.

Στρατώνες (κίσιλα)

Οι οθωμανικοί στρατώνες (κίσιλα) ήταν συνήθως μεγάλα τετράγωνα σε κάτοψη κτήρια, που διέθεταν εσωτερική αυλή. Οι στρατώνες της ύστερης Οθωμανικής περιόδου είναι επιβλητικά κτηριακά συγκροτήματα. { αρακτηριστικός ήταν ο στρατώνας του Αλμυρού Μαγνησίας, με ψηλούς πύργους στις γωνίες του, με περιφερειακή τάφρο που γέμιζε με νερό, και άλλα αμυντικά προσκτίσματα γύρω του. Το συγκρότημα περιλάμβανε επίσης δεξαμενή με νερό, στάβλους για τα ζώα και το Διοικητήριο.

Αρχιτεκτονική της κατοικίας

Η αρχιτεκτονική της κατοικίας των πόλεων και της υπαίθρου κατά την οθωμανική περίοδο ακολούθησε μια βαθμιαία εξελικτική διαδικασία. Τον 18ο και 19ο αιώνα τα Βαλκάνια και οι περισσότερες περιοχές της Μικράς Ασίας ήταν διάσπαρτες από ακμάζοντα βιοτεχνικά ορεινά χωριά στην περιφέρεια των επαρχιακών πόλεων. Οι εύφορες πεδιάδες συγκέντρωναν τον αγροτικό κολλητικό πληθυσμό στα τσιφλικοχώρια.

Το τρίπτυχο «πόλη-διοικητικό κέντρο, τσιφλικοχώρι-αγροτικός οικισμός και ορεινό χωριό-βιοτεχνικός οικισμός» χαρακτήρισε τη χωροταξική οργάνωση της εποχής. Μόνο αν ερευνηθεί κανείς τα μεμονωμένα, και συχνά πολύ ιδιότυπα, κτήρια, μέσα στο πλαίσιο της εθνικής πολεοδομικής οργάνωσης, θα μπορέσει να δώσει ερμηνείες στις μορφές και κατασκευές που εφαρμόστηκαν.

Οι οθωμανικές πόλεις κληρονόμησαν τη διάταξη των βυζαντινών· η εξελιγμένη αστική εικόνα του 18ου και 19ου αιώνα αντανακλά τον ιεραρχικά αρθρωμένο οθωμανικό ιστό. Η οργάνωση του διοικητικού, εμπορικού και θρησκευτικού κέντρου και η διάταξη των γύρω μαχαλάδων είναι το κοινό στοιχείο των πόλεων. Το κέντρο περιέχει το μεγάλο τζαμί, το παζάρι και τα κονάκια του διοικητή και των αρχόντων. Οι μαχαλάδες έχουν τα δικά τους κέντρα, με τις εκκλησίες ή τα τζαμιά. Τα σπίτια, πάντα μέσα σε κήπους τρι-

γυρισμένους από ψηλές μάντρες, χωρίς ιδιαίτερα αξιολογικά μορφολογικά στοιχεία, δεν παρουσιάζουν αισθητές διαφορές από αυτά των χωριών. Στην πόλη με τους κήπους και τα στενά καλντερίμια ξεχωρίζουν τα «μνημειακά» πέτρινα και καλοχτισμένα δημόσια κτήρια: τα τζαμιά και τα ιερατικά προσαρτήματά τους, το μπεζεστένι (αγορά), οι εκκλησίες.

Το κυριότερο ίσως στοιχείο που διαφοροποιεί τις περισσότερες οθωμανικές πόλεις τόσο από τα ευρωπαϊκά πρότυπα όσο και από τους απομονωμένους οικισμούς είναι η έλλειψη οχύρωσης. Η παρουσία διοίκησης και στρατού δημιουργεί σιγουριά απέναντι στην απειλή των ληστών. Παρ' όλα αυτά, η περιτείχιση των αυλών και των κήπων της κάθε ιδιοκτησίας θεωρείται απαραίτητη, ενώ η περιτείχιση του «οικοδομικού τετραγώνου» από τις διαδοχικές μάντρες δημιουργεί πυρήνες άμυνας μέσα στην ανοχύρωτη πόλη.

Τον 18ο αιώνα, οι ευρωπαϊκές επιδράσεις, εκτός από την αλλοίωση του κλασικού χαρακτήρα της οθωμανικής τέχνης («τουρκομπαρόκ»), έδωσαν και νέα πνοή και ύφος στην τοπογραφία της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων, χωρίς όμως να κλονίσουν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Η αστική συμμετρική κατοικία, η στροφή της αρχιτεκτονικής έκφρασης προς τα έξω και η χωροθέτηση του σπιτιού στο οικόπεδο σε νέα σχέση με τον υπάρχοντα ρυμοτομικό ιστό με την παρεμβολή ανοιχτών προκηπίων, όπως και μια σειρά λεπτομερειών που αφορούν στην κλίμακα και στη μορφολογία, εισήγαγαν νέα δεδομένα στην εικόνα της οθωμανικής πόλης, που προανήγγειλαν το τέλος της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της «Ανατολής» και της πολεοδομικής αστικής οργάνωσής της.

Τα χωριά ακολούθησαν, τηρουμένων των αναλογιών, την οργάνωση των πόλεων σε μαχαλάδες γύρω από ένα κύριο κέντρο.

Δύο ενδιαφέροντα παραδείγματα της αρχοντικής κατοικίας

A. Ο πύργος-κατοικία και η μετεξέλιξή του

Ο παραδοσιακός τύπος της κατοικίας των αρχόντων, από τη βυζαντινή εποχή, ήταν ο πύργος, με προσθήκη στα νεώτερα χρόνια προεξοχών στον ανώτατο όροφο. Η ίδια αυστηρή πυργοειδής μορφή, με είσοδο στον όροφο, απαντά και στις κατοικίες των Οθωμανών φεουδαρχών στα μεγάλα τσιφλίκια τους.

Η μορφή του οχυρού πύργου κατοικίας, όπου στο ισόγειο βρίσκονταν οι αποθήκες, στον όροφο η είσοδος και στους ορόφους η κατοικία, επηρέασε τη βυζαντινή κατοικία και τη μετεξέλιξή της στην, σε σχήμα L, κατοικία της οθωμανικής περιόδου. Η τελευταία διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα σε πολλές περιοχές της χώρας μας, από τη

Στρατιωτικό Νοσοκομείο Χανίων, Φωτογραφία του Π. Διαμαντόπουλου, αρχές 20ού αι.

Μάνη, τη Μεσσηνία, μέχρι τη Ύδρα και τα νησιά του Αιγαίου.

Η μορφή αυτή του μεμονωμένου οχυρού αποτέλεσε βασικά τον πυρήνα της μεταγενέστερης εξέλιξης των αστικών αρχοντικών. Με την επικράτηση μεγαλύτερης ασφάλειας και την ένταξή του σε συνοικισμό, άρχισε να μεταμορφώνεται, αποβάλλοντας πια τα αυστηρά χαρακτηριστικά της φρουριακής μορφής. Ο ανώτατος όροφος διαμορφώθηκε, ως χώρος διαμονής, με ελαφρότερη κατασκευή και ξυλόπηκτες προεξοχές προς όλες τις πλευρές. Η μεταβατική αυτή μορφή, γνωστή από απεικονίσεις περιηγητών, αποτελεί την απαρχή της εμφάνισης της αρχοντικής κατοικίας, που χαρακτηρίζει μια κοινωνία που άρχισε να αστικοποιείται.

Η αστική αρχιτεκτονική της Ελλάδας, του υπόλοιπου βαλκανικού αλλά και μικρασιατικού χώρου σφραγίστηκε, ως και τον 19ο αιώνα, από κάποια στοιχεία που της έδωσαν ενότητα ύφους και λειτουργίας, ανεξάρτητα από τοπικές ιδιοτυπίες, ήθη, έθιμα, θρησκείες ή εθνικές συνειδήσεις. Η αντίληψη του υπαίθριου χώρου πλουτίστηκε με νέες

ποιότητες και συμβολισμούς. Η παραθετική διάταξη των δωματίων, τα ανοιχτά χαγιάτια και οι ανισοσταθμίες των δαπέδων που οριοθετούν τους χώρους ήταν παλιές συνθετικές αρχές που μέσω της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής κατέληξαν στην αστική.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί η μακραίωνη επιβίωση της προσθετικής διαδικασίας, της σύνθεσης από μονάδες αυτοτελών δωματίων. Η παράλληλη εξέλιξη της επίσημης αρχιτεκτονικής της πρωτεύουσας επέβαλε με τη σειρά της υψηλά πρότυπα και προσέδωσε συχνά στα απλά νοικοκυριά ποιότητες και συνθέσεις πέρα από τις δυνατότητες της λαϊκής αρχιτεκτονικής.

Τον 18ο αιώνα καθιερώθηκε ένα πρότυπο αρχοντόσπιτου που διadόθηκε και στις πιο απόμακρες περιοχές και συνδυάστηκε με τις πιο ετερόκλητες τοπικές οικοδομικές παραδόσεις. Το αρχοντικό οθωμανικό κονάκι της επαρχίας αντέγραψε τα συνθετικά και διακοσμητικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης.

Η «ηπειρωτική» αρχιτεκτονική των αρχοντικών του 17ου-18ου

Καβάλα, Κονάκι Μωχάμεντ Άλι Πασά, 20ός αι.

αίωνα, με τον ψηλό γεροχτισμένο πέτρινο κορμό και τα προεξέχοντα σαχνισιά και χαγιάτια στον όροφο, χαρακτηρίστηκε «μακεδονίτικη», επειδή τα πιο πλούσια και πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα σώζονταν στη Μακεδονία. Παρόμοια όμως αρχοντικά, με τα γενικά βασικά χαρακτηριστικά αυτής της μορφής, υπάρχουν ή υπήρχαν –είναι γνωστά από χαρακτηριστικά, φωτογραφικές και σχεδιαστικές απεικονίσεις και περιγραφές περιηγητών– στη Ύβρακη, στη Ύβρσαλία, στην Ήπειρο, στη Στερεά Ελλάδα, στον νησιωτικό χώρο (Ύβρσο, Μυτιλήνη, Σάμο, Σκόπελο), αλλά και στα μικρασιατικά παράλια. Πριν από την Επανάσταση του 1821 αποτελούσαν ουσιαστικά τον ενιαίο τύπο της ελλαδικής μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής.

Στο εσωτερικό της αυλής του αρχοντικού, με τα υπόστεγα, τους φούρνους, τα παράσπιτα, οδηγούν συνήθως μεγάλες δίφυλλες θύρες. Ο κύριος όγκος του σπιτιού, με ξύλινο εμφανή σκελετό και γείσα που προβάλλουν έντονα, επεκτείνεται με τα σαχνισιά.

Κοινά χαρακτηριστικά στα αρχοντικά είναι η εξωτερική μορφολογία και οι βασικές αρχές εσωτερικής λειτουργίας. Τυπολογικές διαφορές εντοπίζονται μόνο στο ισόγειο, όπου υπήρχαν πάντοτε οι

αποθήκες, και στον όροφο. Ο βασικός κορμός παραμένει φρουριακός και περιλαμβάνει τους χώρους του ισογείου και το μεσοπάτωμα. Για την ασφάλεια της εισόδου ενίοτε σχηματίζεται σε κάτοψη ένα Γ, με την κεραία του να προεξέχει ως πύργος για να προστατεύσει με τυφεκιοθυρίδες την είσοδο στο εσωτερικό σκέλος του.

Οι χώροι του μεσοπατώματος επαναλαμβάνονται πιο ανεπτυγμένοι στον όροφο, όπου βρίσκεται το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής των αρχοντόσπιτων του 18ου αιώνα, το ανοιχτό, μεγάλο, ενίοτε πολυσύνθετο «δοξάτο». Η επέκταση των χώρων του μας έδωσε κατόψεις με σύνθετα σχήματα και ανήσυχες, πολυποικίλες και δυναμικές μορφές. Η κάτοψη σχήματος Π είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης των χώρων προκειμένου να ανταποκριθούν σε αυξημένες ανάγκες. Το «δοξάτο» αποτελεί τη θερινή διαμονή και το χώρο υποδοχής και διασκέδασης. Σε αυτό καταλήγει το κλιμακοστάσιο. Από εκεί έχουν πρόσβαση οι «οντάδες», χώροι διαμονής και ύπνου. Σε αυτόν διαμορφώνονταν «σοφάδες», δηλαδή χαμηλά ξύλινα ντιβάνια, από όπου οι επισκέπτες ή οι ένοικοι μπορούσαν να απολαύσουν τη θέα από τα χαμηλά παράθυρα των σαχνισιών. Για

το φωτισμό του χώρου υπήρχε ποικιλία ανοιγμάτων και πλούσια εσωτερική διακόσμηση. Πολλές φορές υπήρχαν και υπερυψωμένοι –με δύο σκαλιά– σοφάδες στους οντάδες.

Βασική συνθετική αρχή της κάτοψης του αρχοντικού ήταν η αυτοτέλεια του κάθε χώρου και η σύνθεσή του με τους υπόλοιπους χώρους, ώστε οι οντάδες και οι σοφάδες να δίνουν την εντύπωση μεμονωμένων περιπτέρων. Η ζωγραφική διακόσμηση και της παραμικρής επιφάνειας από το δάπεδο μέχρι την οροφή, με έναν πλούτο χρωμάτων, σχεδίων και σχημάτων, όπου δεσπόζουν τα αραβουργήματα της οροφής με τους περίτεχνους «ταβλάδες» και «ομφαλούς», μαρτυρεί ανατολικές επιδράσεις.

B. Τα κονάκια

Εξέχουσα θέση στην κοσμική αρχιτεκτονική κατέχουν οι πολυτελείς κατοικίες (konak) των Οθωμανών αρχόντων και διοικητών, αλλά και κάποιων πλουσίων Ελλήνων. Τα κονάκια ήταν μεγαλύτερα και πλουσιότερα από τα αρχοντικά που προαναφέραμε. Τα ογκώδη και εντυπωσιακά αυτά κτήρια, σε σχήμα Π, είχαν έντονα σαχισιά και πολλά παράθυρα με γύψινους διακοσμητικούς φεγγίτες και πολύχρωμα τζάμια, ενώ δεν έλειπαν και τα παράθυρα με ανακλινόμενα καφασωτά. Πολλά σχέδια δείχνουν έντονα προεξέχοντα γείσα στέγης, τα οποία εξωτερικά ήταν επιζωγραφισμένα με πράσινο και κόκκινο χρώμα.

Όλα τα στοιχεία τους παραπέμπουν, τόσο τυπολογικά όσο και μορφολογικά, στο διώροφο ή τριώροφο «ηπειρωτικό» αρχοντικό με τη λιθόκτιστη βάση και τον ελαφρύ και με ελεύθερο περίγραμμα όροφο με τα προεξέχοντα σαχισιά και γείσα. Η υιοθέτηση από τους περισσότερους Οθωμανούς διοικητές αυτού του τύπου κατοικίας, η καταγωγή του οποίου ανάγεται σε αστικά πρότυπα των μεγάλων κέντρων της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, είναι πολύ φυσιολογική.

Στα αρχοντικά του τύπου του οθωμανικού κονακιού, το ισόγειο στέγαζε τις βοηθητικές λειτουργίες (αποθήκες, μαγειρεία, αναγκαίο και χώρους του υπηρετικού προσωπικού). Ο όροφος περιλάμβανε τους χώρους υποδοχής και διαμονής του αξιωματούχου και πιθανόν και του χαρεμιού του.

Πολλές είναι οι μαρτυρίες των περιηγητών και τα σχέδιά τους όσον αφορά στο εσωτερικό των ορόφων των κονακιών. Οι εσωτερικές όψεις τους, με τις επιχρυσωμένες ξύλινες επενδύσεις, το ξύλινο διάφραγμα του καλού οντά, τα ζωγραφιστά κυπαρίσσια κοντά στα καφασωτά των παραθύρων και το σκεπασμένο με ζωηρό κόκκινο κάλυμμα «μιντέρι» μαρτυρούν ότι τα κονάκια ως προς τον διάκοσμο και τον εξοπλισμό τους παρουσίαζαν εικόνα ανάλογη με εκείνη των αρχοντικών του τέλους του 18ου αιώνα.

Τα κονάκια των Οθωμανών διοικητών των πόλεων, οι περισσότεροι από τους οποίους έρχονταν από την Κωνσταντινούπολη, ήταν πλουσιότερα από τα αντίστοιχα χριστιανικά. Το κονάκι του 18ου αιώνα φέρει όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της επίσημης οθωμανικής αρχιτεκτονικής της εποχής του. {αρακτηριστικές είναι οι πυκνές ξυλοδεσιές των όψεων, οι περίτεχνες βαριές σιδεριές των παραθύρων, όπως και οι μεγάλοι έγχρωμοι φεγγίτες που επιστέφουν τα παράθυρα των σαχισιών. Οι χώροι των αποχωρητηρίων προβάλλουν έντονα. Στο μεταγενέστερο κονάκι, οι αναλογίες των παραθύρων αλλάζουν και οι φεγγίτες εγκαταλείπονται, καθώς ο προχωρημένος 19ος αιώνας απλουστεύει τη διακόσμηση αλλά και την αρχιτεκτονική σύνθεση, χωρίς όμως να απομακρύνεται από τη μορφολογική και την κατασκευαστική παράδοση του κονακιού.

Φορείς της κοσμικής αρχιτεκτονικής της κατοικίας και συνθετικές αρετές της

Οι μετακινούμενες σε όλη την αυτοκρατορία αυστηρά οργανωμένες και ιεραρχημένες συντεχνίες (esnaf) των οικοδόμων (κουδαράιων) επιτέλεσαν μεγάλο αρχιτεκτονικό, κοινωνικό αλλά και πολιτισμικό έργο. Οι μαίστρος αυτοί υπήρξαν κοινωνοί των ιδεών, φορείς της τοπικής αρχιτεκτονικής, αλλά και των προηγμένων και «λόγιων» συνθέσεων. Μέσα από το διάλογο της επίσημης και της λαϊκής αρχιτεκτονικής διαμορφώθηκαν τοπικές ιδιομορφίες και γόνιμες συζεύξεις ετερόκλητων στοιχείων, τόσο στον ηπειρωτικό ελλαδικό όσο και στο νησιωτικό χώρο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία μαρτυρούν το πλέγμα επιδράσεων και καταβολών αλλά και τη βαθύτερη «εσωτερική συγγένεια» των κτηρίων κατοικίας, τόσο στον μικρασιατικό όσο και στον βαλκανικό χώρο.

Η βασικότερη ίσως αρετή της εξελιγμένης «διεθνούς» αρχιτεκτονικής της Οθωμανικής περιόδου είναι η προσαρμοστικότητα της. Μέσα στα ίδια συνθετικά πλαίσια, ακόμη και μέσα σε πανομοιότυπα κτήρια, στεγάστηκαν ετερόκλητες χρήσεις και εθνικοθρησκευτικές ομάδες πληθυσμού: η οικογενειακή πατριαρχική ζωή των χριστιανών ή ο διαχωρισμός των φύλων των μωαμεθανών, η κοινωνική ζωή και η διασκέδαση των προεστών και των αγάδων, η εργασία και η βιοτεχνική παραγωγή της μεσαιας τάξης, η συναλλαγή των ανερχόμενων αστών-εμπόρων, η διοίκηση των τοπικών αρχόντων, η Ορθόδοξη επισκοπή ή και το ενδιαίτημα του δεσπότη, ή ακόμη το σχολείο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία εκφράστηκαν με ενιαία αλλά ταυτόχρονα εξελιγμένη μορφολογία, πάντα όμως πιστή στα βασικά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής παράδοσης της Οθωμανικής περιόδου, ενδεδυμένα, ενίοτε κατάφορτα, με ανατολίτικο διάκοσμο.

ΠΑΣ{ ΑΛΗΣ ΑΝΔΡΟΥΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρούδης 2004α. Ανδρούδης 2004β, 65-77. Ανδρούδης 2006, 63-97. Ανδρούδης (υπό έκδοση)α. Ανδρούδης (υπό έκδοση)β. Αστρεϊνίδου 1995, 155-163. Αστρεϊνίδου 1996, 49-68. Βασδραβέλλης 1952. Βαχτσεβάνου 1985, 391-411. Βιγγοπούλου 1988-1989. Γαβρά 1986, 143-179. Γεράσιμος 2006. Γιαννόπουλος Ι.Γ. 1971. Γουργιώτης κ.ά. 1983, 54- 57. Δημακόπουλος 1990, 491-535. Δημητριάδης 1973. Δημητριάδης 1983. Εβλιγιά Τσελεμπί 1991. Εβλιγιά Τσελεμπί 2005. *Εκθεση ιστορικών ντοκουμέντων Υαρκάδα* 1982, 189-207. *Υεγκίνης Ευ.* 1988/2001. *Υεγκίνης Ευ.* 2002. Υόμπου 1985, 341-363. Ιναλτζίκ 1995. Καμπούρογλους 1931. Κανετάκη 2000, 49-75. Κανετάκη 2004α. Κανετάκης 1994. Καραδήμου-Γερολύμπου 1990, 65-114. Καραδήμου-Γερολύμπου 1997. Καραδήμου-Γερολύμπου 2004. Καρύδης – Kiel 1985. Καρύδης – Kiel 2000. Καρύδης 1980. Καρύδης 1993. Κίξης 1994. Κλημεντίδου – Υόμπου 1993, 137-153. Κνιθάκης κ.ά. 1986, 107-124. *Κοσμική Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική Κωνσταντάς – Φιλιππίδης* 1791. Κωνσταντίος 1997/2006. Μακρής 1976. Μαμμόπουλος 1973. Μανούσου – Μαυρομάτης 1986, 95-108. Μαντάς 1984. Μαντάς 1987. Μοσχόπουλος 1938, 486-514. Μοσχόπουλος 1939. Μοσχόπουλος 1940. Μουταφτσιέβα 1990. Μουτσόπουλος 1962. Μουτσόπουλος 1967. Μουτσόπουλος 1975. Μουτσόπουλος 1980. Μουτσόπουλος 1987, 85-114. Μουτσόπουλος 2005. Μπίρης 1959. Μπούρας 1998, 151-156. Ορλάνδος 1929α, 319-325. Ορλάνδος 1929β, 121-128. Ορλάνδος 1938α, 200-202. Ορλάνδος 1939-1940β, 307-312. Παλιούγκας 1996/2002. Παλιούγκας 2001. Πανταζόπουλος 1958. Πετρονώτης 1992, 221-352. Προκοπίου 1986,

189-204. Προκοπίου 1998. Προκοπίου 2001. Σαμουηλίδου – Στεφανίδου 1983, 53-65. Σαρρής 1990. Σκοπελίτης 1977. Στεφανίδου 1985-1986, 203-265. Στεφανίδου 1986, 13-28. Στεφανίδου 1991. Στεφανίδου 1996, 61-84. Ταμιωλάκης 1985. Τοντόροφ 1986. Τραυλός 1993. Τσολάκης 2008. Φιλιππίδης 1984. Φιλιππίδης 1998. Φουσάρας 1959, 150-171. { ατζητρώφωνος 1988, 139-167. { ατζητρώφωνος 1989, 79-120. { ρυσάφη

%PVERHIV	%RUKKIV	%RUKKIV
%AIP	%AIP	%AKIKM
%SZR %MRETE	%ZVHM	%ZVHM
8EPYGM	8EPYGM	8EPCM
8EVR	8EVRW	8IPICERY
IXEP	«EQ	«IPICSP
'I'EV	«YPER)PIQ
)IKI)VIRR)IKI
+UNP	+SSH N	+ARE
.ECSIM	/MIZ	EIV I N
/MP	E	/MP
/MP		F
/MP	/MP	/MP
/MP	/MP	/MIV
/VIMV	/YFER	/KLEVK
Σ V		Σ V
Σ V	ECORIM	ERMP
	NIKIM	ICNBY/EHEV
° HIW	IXSTYSW	YKEV
SITVSKGR ARZIV		8U TVPPO
+UNP	=VANSW	=VSPOTSW